

Fontangemoden i senbarokkens kvindehovedtøjer, ca. 1680-1730

Camilla Luise Dahl

I de 50 år, der gik mellem 1680 og 1730 ændrede hovedbeklædningen sig naturligvis løbende, men der var een mode, hvis grundelement holdt sig perioden ud: fontangemoden.

Den tidlige fontange, opkaldt efter den franske hertuginde Madame de Fontange i 1682, var oprindeligt en højt opsat frisure med bånd. Herfra blev den udviklet til et kniplingsbesat stykke med opadbøjet forkant placeret påfrisuren og siden en høj kniplingsbesat top formet over et lodret opadpegende metalstel og placeret på højt opsat hår. På baghovedet blev båret en lille hue, der ligeledes kunen forsynes med kniplinger og over det hele kunne bæres et transparent slør af fint tyndt mol eller knipling. Den kunne også være opbygget som en kappe eller hue, der omsluttede hele baghovedet og blev snøret sammen i nakken over det opsatte hår. Kappen var kantet med kniplingsflæser, der fortil stod lodret op.¹ Der var forskellige måder at arrangere de nedhængende bånd (hængler), de kunne fæstnes op, hænge ned, bindes under hagen, der var endog regler for hvordan de skulle bæres alt efter om det var til ceremonielt eller mindre formelt brug. Hovedtøjet fandtes også i både fest- og sorgudgaver.

Fig. 1 Epitafium over kromanden Matthias Jenssen Holst, hans hustru Anna og deres børn. Gedesby kirke, ca. 1690.

Til sorg måtte bændlerne ikke være af knipling men skulle være af glat mol, og hele hovedtøjet kunne forsynes med et sort slør, der hang ned bagtil.²

Fontangen var først og fremmest en adelsmode, men det varede ikke længe før også de fineste borgerkvinder tog dem til sig. Da de dukker op i Danmark kort tid efter deres opståen i Frankrig, omtales dehyppigt i danske skifter som top og sæt med top. Sæt var blot den gængse betegnelse for en hel hovedtøjsopsætning med alle dens dele. Betegnelsen kendes allerede fra begyndelsen af 1500-tallet og var almindeligt anvendt frem til 1700-årene igennem.³ I et brev fra 1582 synes sæt blot at vedrøre en almindelig opsætning huer bestående af overhue og tilhørende hvide lærredshuer.⁴

¹ Andersen: 1977, s. 24.

² Andersen: 1977, s. 25.

³ I 1500-tallet omtales sæt eksempelvis i et regnskab over genstande tilhørende jomfruerne Else, Sophie, Karine og Ermegård Gyldenstjerne i 1560'erne. Her er hølle brugt om deres hverdagshuer mens de finere kaldes sæt. Gyldenstjernes forstrækninger, s. 313ff.

⁴ Breve Birgitte Bølle, s. 361.

I et skifte for den velhavende skipperhustru Anne Christensdatter i Århus år 1700, omtales et sæt der må betegnes som eksempler på fontangemoden. Heri omtales eksempelvis som “2 opsat huer med sin behør af bånd og kniplinger”⁵ En anden Århuskvinde ejede “liden kniplingstop eller sæt med flor” og “slet do. med sort over” i 1734.⁶ I et sjællandsk skifte for en velhavende frue omtales allerede i 1691 et “sort sæt med flor”, der muligvis også skal angive en lignende opsætning.⁷ Disse navne, topper og sæt, synes at være blevet de gængse for disse hovedbeklædninger i Danmark, hvorimod deres franske navn, Fontange, kun sjældent omtales.

Den tidlige fontange og overgangsmoder

Allerede inden fontangemodens opdukken, havde kniplinger og krusede kanter været populære i borgerdragten og dannet mode omkring et par tiår før fontangen. De sås bl.a. som krusekanter langs huelinet eller kanten af underhuen eller som overhuer med lag af flæser og kniplinger. De tidligste gengivelser af fontangemoder i borgerlige epitafier viser ofte sådanne overgangsmoder mellem de tidligere krusede og flæsedede huer og de nye højt opsatte “toppe”.

I et epitafium i Gedesby kirke fra 1690 over kromanden Matthias Jenssen Holst, hans hustru Anna og deres børn, ses hustruen og døtrene i hovedtøjer, der viser overgangen mellem de tidligerere brede huer og de nye høje. (**Fig. 1**) Moderen bærer en bred hue men med nye detaljer, huen har fået et sort slør henover pulden og knyttet under hagen. Under det anes den hvide kniplingskant. Døtrene bærer kniplingsbesatte huer, der ligeledes har både nye og gamle træk. Flæserne står fortil op, men huerne har stadig noget af den foregående periodes bredde. bag den hvide hue aner man en lille sort overhue placeret koket på baghovedet.

Fig. 2 Dåbsscene. Altertavle i Holme-Olstrup kirke, dateret 1689.

⁵ Lorentzen: 1975, s. 19.

⁶ Lorentzen: 1975, s. 50.

⁷ Andersen: 1977, s. 25.

Samme type overgangsmode mellem den borgerlige konehue og den nye fontange kan ses i en altertavle fra Holme-Olstrup kirke fra 1689.⁸ (**Fig. 2**) Her ses en gruppe kvinder ved en dåb. Den forreste kvinde, der holder barnet, er iført en hvid hue bestående af kniplinger, de rager endnu moderat i højden men er snarere brede som den foregående periodes hovedsæt. Den tidligere sorte overhue er her reduceret til en lille sort kvast placeret på baghovedet. Den anden kone bag hende bærer derimod den foregående periodes hvide underhue og den fyldige sorte overhue. Den sorte hue skal måske her ses som en mere gammeldags hueform end den forreste kvindes helt nymoderne kniplinghue. Her er formentlig også tale om en understregning af bærerens stand. Den forreste kvinde er tydeligvis klædt i en elegantere og finere dragt som en borgerfrue end konen bag hende klædt som bondekvinde.

Næste led i udviklingen kan ses i et epitafium fra Bjernede kirke fra 1691, hvor to døtre til birkefogeden Mads Christensen fremviser seneste moder. (**Fig. 3**) Deres hovedbeklædninger har ikke den tidligere periodes bredde men har helt vendt sig til den nye mode med fylde på toppen af issen. Modsat de fleste af de tidligere perioders hovedtøjer, så blev fontanger både båret af gifte og ugifte.

Fig. 3 Epitafium over birkefogeden Mads Christensen, hans hustru og børn. Bjernede kirke, dateret 1691.

Fig. 4 Epitafium over Christen Lauridsen Rhuus og hans frue Johanne Samuelsdatter Gesmel. Sæby kirke, ca. 1700.

⁸ Lignende hovedtøj kan ses i epitafium i Herlufsmagle kirke.

Fra midten af 1600-tallet havde den altdominerende farve på borgerkvindernes overhue været sort⁹, men med fontangemodernes indtog så man igen de hvide huers indtog. I den tidlige fontanges tid, ser man dog flere eksempler på sorte eller sorte og hvide sammen. Skønt den sorte farve efterhånden blev identisk med sorgfarve på hovedtøjerne, så kan mange af de tidlige eksempler på sorte fontanger være blandinger af den tidligere sorte konehue og de nye moder.

I et epitafium over Christen Lauridsen Rhuus og hans frue Johanne Samuelsdatter Gesmel fra ca. 1700, ses Johanne i en højt opsat hue af fontange facon. (**Fig. 4**) Huen består imidlertid ikke af florlette kniplinger, men af et mere tæt sort stof, muligvis silke som de tidligere konehuer. Formen og måden hovedtøjet er arrangeret på vidner imidlertid om fontangemoden på sit fuldt færdige stadie.

Som tidligere nævnt omtales topper og hovedsæt af sort med flor over fra slutningen af 1600-tallet og ind i 1700-tallet, og de sorte fontanger må have anvendtes sideløbende med de hvide i lang tid.¹⁰ En overgang mellem de to modeudtryk kan måske aflæses i en beretning fra 1756. Heri hedder det at bornholmske brude i forgangne tider straks efter brylluppet modtog sin konehue. Denne var sort og bestod af adskillige lag kniplinger og lignende en fontange: *“I fordum Tider har været Skik, at Brudene bare Kroner paa deres Bryllups-dag, og dernæst af Brudgommen blev regaleret med en Hue;... Af Huerne findes endnu adskillige tilbage, sem til Amindelse af en og anden haves i Gjemme; De ere meget store, for til spidse, bag til brede og høie, sammensatte af mange sorte fine Kniplinger, som en Art Fontange, dog uden Hængler...”*¹¹

I beskrivelsen hedder det at disse huer havde været i brug helt “fra gammel tid”, men hvor langt tilbage dette gælder er imidlertid ikke klart. Måske tales om tiden omkring 1700.

På Bornholm findes også et enkelt eksempel på fontangemoden i et epitafium over den såkaldte

“Bornholms befrier” Jens Pedersen Kofoed og hans hustru Elizabeth Akeleye. (**Fig. 5**) Elizabeth kom fra Sjællandsk lavadel, en gruppe der i 1600-tallet indgiftede sig med præstestanden og rige borgere.¹²

Som nævnt havde krusekanter langs huelinet eller kanten af underhuen dannet mode omkring et par tiår før fontangen. Også disse kan have indvirket på moderne frem til starten af 1700-årene. Krusene på disse står typisk tæt ind til ansigtet – ikke ud fra ansigtet som på fontangen. I denne form blev de hovedsageligt båret sammen med den store sorte overhue, der var blevet populær i midten af 1600-tallet.

Fig. 5 Epitafium over Jens Pedersen Kofoed, hans hustruer Margrethe Sandersdatter og Elizabeth Akeleye samt deres børn. Her Elizabeth Akeleye. Østerlars kirke, Bornholm, ca. 1682-90.

9 Jones: 2007, s. 12ff.

10 Se note 5-7.

11 Thurah: 1756, s. 41-42.

12 Jones: 2007, s. 12-13.

Det er uklart om Elizabeths hovedtøj stammer direkte fra den adelige fontangemode eller også er præget af borgermodernes smag for krusede underhuer i slutningen af 1600-årene. Flere af hendes fornemme slægtninge, bærer rundt omkring i sjællandske epitafier de krusede kanter, men hos Elizabeth er krusene allerede blevet opretstående som i fontangen, når hele vejen rundt omkring ansigtet og er desuden gennemgående pyntet med rødt, hvilket ellers ikke ses i de sjællandske borgermoder. Elizabeths gengivelse er et af de tidligste eksempler herhjemme og måske skal hendes hovedtøj snarere ses som en tidlig, lav variant af den nye fontangemode og ikke en overgangsmode mellem borgerhuen og fontangen.

Fig. 6 Epitafium over sognepræsten Frands Königs hustru Anne Lauridsdatter, Kirke Helsing kirke, dateret 1694.

Fontangemoden på sit højeste

Omkring år 1700 må moden have været på sit højeste herhjemme. Ved denne tid støder man på hovedtøjet i sin fuldt udviklede form i epitafierne. Det er de fornemste borgerkvinder der er afbildet med fontangerne, foruden adelen naturligvis. Frisurerne selv kunne også sættes i en høj top på issen, med mængder af krøller, der var arrangeret på hovedet præcis som fontangens kniplinger. De fleste borgerkvinder holdt dog fast i at tage hovedbeklædning på som det havde været sædvane i århundreder, men adelige kvinder og de mest moderigtige borgerkvinder, brugte de højt opsatte frisurer til stads.

Fig. 7 Epitafium over provst Niels Holgersen Olivarius og hans hustru Barbara Hansdatter. Ørslev kirke ved Skælskør, dateret 1711.

I et epitafium fra Kirke Helsingør kirke fra 1694 over sognepræsten Frands Königs hustru Anne Lauridsdatter, ses top-hovedsættet i fuldt flor. (**Fig. 6**)

Hendes hovedtøj står op fra issen i lag på lag af flæser, og bagtil hænger en hvid hoveddug, der falder ned langs ryg og skuldre. Formentlig det der i skifterne omtales som “flor over”.

En lidt anden form, men ikke mindre høj, ses i et epitafium over provst Niels Holgersen Olivarius' hustru Barbara Hansdatter fra 1711. (**Fig. 7**) Hendes hovedtøj består ligesom Anne Lauridsdatters hovedsæt af mange lag flæser, men Barbara Hansdatter har både flæserækker, der står lodret op i luften og nederst langs huekanten, flæserækker der “ligger” ned. Dertil

store flæserækker langs siden af hovedet, der som i de foregående perioder gav hovedsættet en vis bredde og fylde.

De to kvinders hovedtøjer med de mange rækker af flæser stående op i luften, stemmer overens med de samtidige beskrivelser vi har af hovedtøjet. I en memoirbeskrivelse fra 1730'erne hedder det: “*I min tid fandt kvindfolkene på et hovedtøj, der på dansk hed Topper, men på fransk fontanger. Det var høje topper, som stod lige op eller hældede lidt skråt forover. De var af flor, kniplinger og bånd, alt afstivet med messingtråd. De var et spand høje, ja undertiden endnu højere. De varede en del åringer, men er nu forlængst aflagte.*”¹³

I 1710 syntes man tilsyneladende denne mode havde taget for meget overhånd, for dette år udstedte Frederik IV en forordning om at disse “*topper og sætter*”, sammen med mændenes parykker, skulle særbeskattes.¹⁴ Af forordningen fremgår at man tilsyneladende skelnede mellem top og sæt. Præcis hvad forskellen bestod i, er imidlertid ikke længere klart. Særskatten begrænsede vel brugen af disse hovedtøjer, ikke alle havde råd til at holde den slags dyre hovedtøjer, men for de der havde gav det gode penge i statskassen. Af efterfølgende regnskaber kan man se at skatten kunne beløbe til en betragtelig sum. I Horsens beløb den indkomne skat af i alt 54 parykker, 8 fontanger og 3 topper, sig til 111 rigsdaler, og i Randers var skatten af 58 parykker og 79 topper ialt 288 rigsdaler.¹⁵

¹³ Andersen: 1977, s. 25. Citeret efter beskrivelse i Kr. Sørensen Testrup: Rinds Herreds Krønike. Saml. til Jysk Hist. og Top. 1868-69, Bd. II, hft. 1, s. 73.

¹⁴ Forordning af 22/9-1710. Lorentzen: 1975, s. 20.

¹⁵ Aktstykker, bd. II, s. 48.

I Frankrig holdt fontangemoden sig kun frem til 1710'erne. I Danmark holdt hovedtøjet sig en del længere, blandt borgerskabet frem til 1730'erne. Nogle steder forsvandt den ikke helt, men blev istedet indoptaget i egns hovedtøjerne. Muligvis er den bornholmske nølle afledt af fontangen. Den bornholmske nølle er en kappelignende hvid kniplingsbesat hovedtøj, der står som en flæsekrans omkring ansigtet, mens dens navn kan først påvises i skriftlige kilder fra 1740'erne.¹⁶ Også andre steder findes kniplingskapper og krusede kanter på linhuerne bevaret op igennem egnsdragternes udvikling, selvom størrelse, bredde og materialer varierede op igennem tiden. Fontangens grundbestande: en kappe med flæser, krus eller kniplinger, er bevaret under vekslende former, så længe kapper i det hele taget har eksisteret.¹⁷

Fig. 8 Malet stolestade i Nørup kirke, Østjylland. Dateret 1733.

Nye hovedtøjsmoder omkring 1730

Blandt adelen afløstes den temmeligt hurtigt af en ny mode med pandekageflade huer med flæser og kniplinger. Som oftest med moderne gik man fra den ene yderlighed til den anden.

De flade hovedbeklædninger kunne have forskellig form. De kunne være lave hatte, helt flade småhuer eller så små at de snarere udgjorde en form for hårpynt end egentlige huer. Hos adelen var det blevet moderne at lade håret pudre, håret blev trukket stramt tilbage og fæstnet i nakken med nåle. Midt på issen øverst på hovedet placerede man den lille hovedbeklædning, kantet eller dækket med tyl og knipling. Den kunne også være pyntet med en lille buket kunstige blomster i sarte farver.¹⁸

I et malet stolestade fra Nørup kirke i Østjylland, kan man se en ung kvinde i pudret hår og en lille, trekantet, hueligende hovedbeklædning, der fortil går ned i en lille spids i panden. (**Fig. 8**)

¹⁶ Knudsen: 1988, s. 106-7 og Knudsen: 1983, s. 69ff.

¹⁷ Andersen: 1977, s. 25.

¹⁸ Andersen: 1977, s. 59-62.

Fig. 9 Maleri som epitafium over den Rothenborgske familie i Ringsted. Ringsted Sct. Bendts kirke, dateret 1737.

Huespiden kaldtes i samtiden tip og fik forskellig udformning 1700-tallet igennem.¹⁹ Kjolen er en smule gammeldags, dragter med opfæstnede sider (opstukken klædning), var på sit højeste i perioden fra ca. 1680'erne og forsvandt blandt de øverste stænder i 1720'erne. Hos de lavere stænder og i provinsen holdt dragtformen sig et stykke ind mod 1700-tallets midte.

Borgerskabet var endnu konservativt og fremfor at vise så meget hår som adelen, erstattede man de højt opsatte huer, men små tætte huer i sarte farver. I modsætning til de tidligere enkle hueformer, fik man nu trestykshuer. De fineste kunne være af silke, med fint broderi og kulørte bånd i sarte farver. Huerne omtales i samtidige skifter som hat og hue.²⁰ Hatten henviser til den hvide underhue eller huelin, der blev båret under den kulørte hue. Huer af denne type holdt sig i bonde dragten langt op i tiden. I et malet epitafium over en velhavende provinsborgerfamilie i Ringsted, ses familiens damer i lave, tætte lysehuer dekoret med kulørte bånd. (**Fig. 9**) Huerne følger tidens smag for lave, tætte frisurer og ditto hovedbeklædninger. Ligesom håret blev hvidpudret var også huerne typisk hvide eller lyse ved denne tid. To af damerne i det Rothenborgske familieportræt bærer dragter i et kraftigere materiale end ellers set i tidens modedragt, og dragterne har pelskanter. Den forreste kvinde, der måske er en smule yngre end de to andre bærer i stedet et eksempel på den seneste mode. Måske er de to forrige kvinders dragt eksempel på at barokkens dragtsmag ikke helt slap sit tag i den provinsielle dragtskik eller måske endda en lokalpræget dragtform.

¹⁹ Andersen: 1977, s. 62.

²⁰ Andersen: 1960, passim, Andersen: 1977, s. 26 og Lorentzen: 1975.

Også blandt bondestanden erstattede de lyse huer efterhånden de sorte, men mange steder brugtes endnu de sorte huer langt op i tiden. Enkelte steder blev huernes farve indikator for bærerens ægteskabelige status. I en altertavle fra Bornholm, der tidligere har hængt i Svaneke kirke, men nu hænger på Bornholms Museum, ses en gruppe landsbykvinder ved altergang. Mændene er placeret på højre side, kvinderne på venstre.

De gifte koner er alle klædt i de traditionelle sorte dragter med sorte overhuer og lyse underhuer. De ugifte bærer hvide huer. De hvide huer er ikke her eksempler på den nye smag i lyse huer, men fra gammel tid bar kun de gifte kvinder overhuer, mens de ugifte måtte bære linhat, dvs. underhue alene. Billedet er fra ca. 1750, og viser at de gammeldags sorte overhuer endnu var i brug blandt de lavere stænder her, men også her vandt huer i sarte farver efterhånden indpas.²¹ Andre steder i landet anvendtes langt op i tiden de mørke eller sorte huer med hvide underhuer, men barokkens smag for kniplinger, krus og tætplisseret flør, fortsatte som et element i dragten i de fleste egne.

Fig. 10 Altertavle i Svaneke kirke, nu ophængt på Bornholms Museum, ca. 1750.

²¹ Lind Jensen: 1994, s. 97f.

Litteratur:

Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. bd. I-III. Ved J. H. Hübertz. Kbh. 1846.

Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt.* Carit Andersens Forlag, Kbh. 1960.

Andersen, Ellen: *Folkedragter i Nationalmuseet.* Nationalmuseet, Kbh. 1971.

Andersen, Ellen: *Moden i 1700-årene.* Nationalmuseet, Kbh. 1977.

Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udg. ved Gustav Bang. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1898-99.

Frøsig Dalgaard, Hanne: Stand og mode. I: *Folk skaber klæ'r – klæ'r skaber folk.* Nationalmuseet, Kbh. 1971, s. 86-107.

Hr. Mogens Gyldenstjernes Forstrækninger til sine Børn. Ved O. Andrup. *Danske Magazin* 6 Række 2, 1916, s. 289-329.

Jones, Dorothy: Barokkens kvindehuer: Huerne hos tre medlemmer af slægten Bacher i Næstved. *Dragtjournalen.* Årg. 1, Nr. 1, 2007, s. 12-18.

Knudsen, Ann Vibeke: Bornholmske klædedragter ca. 1680-1870. *Fra Bornholms Museum 1987-88.* Bornholms Museum, Rønne, 1988, s. 105-136.

Knudsen, Ann Vibeke: Nøllen, et bornholmsk hovedtøj. *Fra Bornholms Museum 1983.* Bornholms Museum, Rønne, 1983, s. 69-72.

Lind Jensen, Lise: På sig bundet – et bornholmsk hovedtøj. *Fra Bornholms Museum 1991-1993.* Bornholms Museum, Rønne, 1994, s. 97-122.

Lorentzen, Erna & Thyrring, Ulla: *Folketøj på landet.* Kbh. 1977.

Lorentzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850.* Den Gamle By, Århus, 1975.

Lorentzen, Erna: Hvem sagde nationaldragt? Wormianum, Højbjerg, 1987.

Thurah, Laurids de: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over...Bornholm og ...Christiansøe.* Kbh., 1756.